

**LEMNUL STRÂMB
AL OMENIRII**

Isaiah Berlin (6 iunie 1909, Riga–5 noiembrie 1997, Oxford), filozof și istoric al ideilor britanic, a emigrat din Uniunea Sovietică în Anglia, împreună cu familia sa, în 1921. A studiat la St. Paul's School, în Londra, apoi, beneficiind de o bursă, la Corpus Christi College, Oxford. La Oxford a fost *fellow* al All Souls College, al New College, profesor de teorie socială și politică și fondator al Wolfson College. Filozofia lui politică este preocupată în primul rând de problema libertății și a liberului-arbitru în societățile din ce în ce mai mecaniciste și totalitare. În calitate de istoric al ideilor, a primit premiile Erasmus, Lippincott și Agnelli; a primit, de asemenea, The Jerusalem Prize pentru apărarea, de-a lungul întregii sale vieți, a libertăților civile. A fost Președinte al Academiei Britanice, înnoțat în 1957.

Scrieri principale: *Karl Marx: His Life and Environment* (1939), *The Age of Enlightenment* (1956), *Four Essays on Liberty* (1969; trad. rom. *Patru eseuri despre libertate*, Humanitas, 1996), *Russian Thinkers* (1978), *Concepts and Categories* (1978), *Against the Current* (1979), *Personal Impressions* (1980), *The Crooked Timber of Humanity* (1990), *The Sense of Reality* (1996; trad. rom. *Simțul realității*, 2004), *The Proper Study of Mankind* (1997; trad. rom. *Adevăratul studiu al omenirii*, 2001), *The Roots of Romanticism* (1999), *The Power of Ideas* (2000; trad. rom. *Puterea ideilor*, Humanitas, 2012), *Three Critics of Enlightenment* (2000), *Freedom and its Betrayal* (2002), *Liberty* (2002; trad. rom. *Cinci eseuri despre libertate și alte scrieri*, Humanitas, 2010), *The Soviet Mind* (2004), *Political Ideas in the Romantic Age* (2006).

Henry Hardy, *fellow* al Wolfson College, Oxford, este unul dintre legatarii literari (*literary trustee*) ai lui Isaiah Berlin. A editat (sau coeditat) multe cărți ale lui Berlin, inclusiv titlurile menționate mai sus, și o ediție în patru volume din corespondența sa. Este coeditor al cărții *The One and the Many: Reading Isaiah Berlin* (2007), editor al volumului *The Book of Isaiah: Personal Impressions of Isaiah Berlin* (2009) și autorul lucrării *In Search of Isaiah Berlin: A Literary Adventure* (2018).

Printre romanele lui John Banville se numără *The Book of Evidence* și *The Sea*, pentru care a primit în 2005 Man Booker Prize, iar mai recent *April in Spain*. Vechi admirator al scrierilor lui Berlin, i-a recenzat multe cărți.

ISAIAH BERLIN

LEMNUL STRÂMB AL OMENIRII CAPITOLE DIN ISTORIA IDEILOR

Ediție
de Henry Hardy

Cuvânt înainte
de John Banville

Traducere din engleză
de Andrei Costea

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

Redactor: Mona Antohi
Coperta: Ioana Nedelcu
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
Corector: Alina Dincă
DTP: Corina Roncea, Dan Dulgheru

Tipărit la Tipo Lidana – Suceava

Isaiah Berlin

The Crooked Timber of Humanity: Chapters in the History of Ideas

© Isaiah Berlin 1947, 1959, 1972, 1975, 1978, 1980, 1983, 1988, 1990, 1992

© The Trustees of the Isaiah Berlin Literary Trust 2004, 2013

Selection and editorial matter © Henry Hardy 1990, 2003, 2011, 2013

Foreword © John Banville 2013

Pentru informații suplimentare despre Isaiah Berlin, vizitați

<https://isaiah-berlin.wolfson.ox.ac.uk>

<http://berlin.wolf.ox.ac.uk>

© HUMANITAS, 2021, pentru prezenta versiune românească

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Berlin, Isaiah

Lemnul strâmb al omenirii: capitole din istoria ideilor / Isaiah Berlin;

trad. din engleză de Andrei Costea; ed. de Henry Hardy; cuv. înainte

de John Banville. – București: Humanitas, 2021

Index

ISBN 978-973-50-7199-8

I. Costea, Andrei (trad.)

II. Hardy, Henry (ed.)

III. Banville, John (pref.)

I

EDITURA HUMANITAS

Piața Presei Libere 1, 013701 București, România

tel. 021.408.83.50, fax 021.408.83.51

www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro

Comenzi prin email: vanzari@libhumanitas.ro

Comenzi telefonice: 0723.684.194

Lui Jon Stallworthy

Cuprins

<i>Cuvânt înainte</i>	
de John Banville	II
<i>Prefața editorului</i> (Henry Hardy)	19
Urmărirea idealului	27
Declinul ideilor utopice în Occident	49
Giambattista Vico și istoria culturii	81
Așa-zisul relativism al gândirii europene în secolul al XVIII-lea	104
Joseph de Maistre și originile fascismului	128
Anexă: Violență și teroare	218
Unitatea Europei și vicisitudinile ei	226
Apoteoza voinței romantice: Revolta împotriva mitului unei lumi ideale	261
Nuiaua îndoită: Despre ascensiunea naționalismului	299
<i>Anexă la a doua ediție</i>	329
<i>Istoria filozofiei</i> a lui Russell	329
Răspuns lui Robert Kocis	355
Răspuns lui Ronald J. McKinney	365
Scrisori	371
<i>Indice</i>	387

*[A]us so krummem Holze, als woraus der Mensch gemacht
ist, kann nichts ganz Gerades gezimmert werden.*

Din lemnul strâmb al omenirii n-a ieșit niciodată ceva drept.

—IMMANUEL KANT¹

---

1. Traducerea de mai sus este cea pe care IB o dădea în mod obișnuit. Una mai literală: „Dintr-un lemn atât de strâmb ca acela din care este făcut omul, nimic întru totul drept nu poate fi construit“, Immanuel Kant, „Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht“, *Kant's gesammelte Schriften*, Berlin, 1900–, vol. 8, p. 23, rd. 22; v. și p. 23, mai jos (vezi și Kant, *Ideea unei istorii universale*, trad. de Traian Brăileanu, Casa Școalelor, București, 1943, p. 71: „Din lemn așa de strâmb cum e făcut omul nu poate fi cioplit nimic cu totul drept“ – n. red.). Cf. *Eclesiastul* 7, 13: „Socotește cu mintea faptele lui Dumnezeu; cine poate să îndrepte ceea ce El a strâmbat?“ (citatele biblice sunt preluate din *Biblia sau Sfânta Scriptură*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1994 – n. red.).

Urmărirea idealului

I

După părerea mea, există doi factori care au format, mai presus decât oricare alții, istoria omenirii în secolul XX. Primul este dezvoltarea științelor naturii și a tehnologiei, fără îndoială cea mai mare poveste de succes a timpului nostru – acestuia i s-a acordat, din toate părțile, o atenție sporită. Celălalt factor constă, desigur, în marile furtuni ideologice care au schimbat practic viața întregii omeniri: Revoluția Rusă și urmările ei – tiranii totalitare, deopotrivă de dreapta și de stânga, și exploziile de naționalism, rasism și, pe alocuri, bigotism religios, pe care, în mod destul de interesant, nici măcar unul dintre cei mai perspicace gânditori sociali ai secolului al XIX-lea nu le-a prezis vreodată.

Atunci când, peste două sau trei secole (dacă omenirea va supraviețui atât), urmașii noștri se vor uita înapoi la epoca noastră, aceste două fenomene vor fi, cred eu, socotite caracteristicile remarcabile ale secolului nostru – cele care trebuie să fie cel mai mult explicate și analizate. Dar e bine să ne dăm seama că aceste mari mișcări au început ca idei în capetele oamenilor: idei despre ceea ce au fost, sunt, pot fi și s-ar cuveni să fie relațiile dintre oameni; și e bine să ne dăm seama cum au ajuns aceste idei să fie transformate în numele viziunii unui scop suprem în mințile conducătorilor – mai ales în mințile profeților cu armate în spate. Aceste idei formează substanța eticii. Gândirea etică constă în examinarea sistematică a relațiilor dintre oameni, a concepțiilor, intereselor

și idealurilor din care iau naștere felurile oamenilor de a se trata unul pe celălalt și a sistemelor de valori pe care sunt bazate astfel de scopuri de viață. Aceste credințe despre cum trebuie trăită viața și despre ce ar trebui să fie și să facă bărbații și femeile sunt obiecte ale cercetării morale; iar aplicate grupurilor și națiunilor, și chiar omenirii ca întreg, ele sunt numite filozofie politică, care nu este nimic altceva decât etica aplicată societății.

Dacă speranța noastră este să înțelegem lumea adeseori violentă în care trăim (și nu ne putem aștepta să fim în stare să acționăm rațional în lume și asupra ei dacă nu încercăm să o înțelegem), nu ne putem limita atenția doar la marile forțe impersonale care acționează asupra noastră, fie ele naturale sau artificiale. Scopurile și motivele care călăuzesc acțiunea umană trebuie să fie privite în lumina a tot ceea ce cunoaștem și înțelegem; rădăcinile și creșterea lor, esența și mai ales validitatea lor trebuie examinate critic, cu toate resursele intelectuale de care dispunem. Pe lângă valoarea intrinsecă a descoperirii adevărului despre relațiile umane, această nevoie urgentă face din etică un domeniu de primă importanță. Numai barbarii nu sunt curioși de unde vin, cum au ajuns să fie unde sunt, unde pare că merg, dacă doresc să meargă acolo, și dacă da, de ce, și dacă nu, de ce nu.

Mi-am petrecut patruzeci de ani din lunga mea viață încercând să-mi clarific cercetările asupra varietății ideilor despre concepțiile de viață care înglobează astfel de valori și scopuri. Mi-ar plăcea să spun ceva despre cum am devenit captivat de acest subiect și în special despre un moment de cotitură ce mi-a schimbat ideile despre miezul problemei. Într-o anumită măsură, ceea ce urmează va ajunge inevitabil să fie întru câtva autobiografic – pentru asta îmi cer scuze, dar nu știu cum aș putea face altfel.

II

Când eram tânăr am citit *Război și pace* de Tolstoi – mult prea devreme. Adevăratul impact al acestui mare roman asupra mea a venit abia mai târziu, odată cu cel al altor scriitori ruși, romancierii sau gânditori sociali de pe la mijlocul secolului al XIX-lea. Scriitorii aceștia au ajutat mult la conturarea perspectivei mele. Mi se părea, și încă mi se pare, că scopul lor ultim nu era să reprezinte realist viețile și relațiile dintre indivizi, grupuri sau clase sociale – nu o analiză psihologică sau socială de dragul analizei –, deși, firește, cei mai buni dintre ei au reușit tocmai asta, și într-un fel incomparabil. Abordarea lor îmi părea una esențialmente morală: îi interesa mai ales ce anume era responsabil pentru nedreptate, oprimare, falsitate în relațiile umane, captivitate, fie ea între niște ziduri de piatră sau în conformism – supunerea fără crâcnire sub jugurile făcute de oameni –, orbire morală, egoism, cruzime, umilire, slugărnicie, sărăcie, neajutorare, amară indignare, disperare din partea atâtorora. Pe scurt, îi interesau natura acestor experiențe și rădăcinile lor în condiția umană: condiția Rusiei în primul rând, dar, implicit, a întregii umanități. Și, de cealaltă parte, doreau să afle ce anume ar putea aduce pe lume opusul acestora, o domnie a adevărului, iubirii, sincerității, dreptății, siguranței, a relațiilor personale bazate pe posibilitatea demnității umane, a decenței, independenței, libertății, împlinirii spirituale.

Câțiva, printre care Tolstoi, au găsit ce căutau în perspectiva oamenilor simpli, neîntinați de civilizație; ca Rousseau, Tolstoi voia să creadă că universul moral al țăranilor nu era diferit de cel al copiilor, nedistorsionat de convențiile și instituțiile civilizației, izvorâte din viciile umane – lăcomie, egoism, orbire spirituală; că lumea ar putea fi mântuită dacă oamenii ar putea să vadă adevărul care le stă dinainte; de s-ar uita numai, l-ar găsi în evangheliile creștine, în Predica de pe

Munte. Alți ruși își puneau credința în raționalismul științific sau într-o revoluție socială și politică bazată pe o teorie adevărată a schimbării istorice. Iar alții căutau răspunsuri în învățăturile teologiei ortodoxe, în democrația liberală occidentală sau într-o reînțoarcere la vechile valori slave, ocltate de reformele lui Petru cel Mare și ale succesorilor săi.

Toate aceste perspective aveau în comun credința că existau soluții la problemele centrale, că aceste soluții puteau fi găsite și, cu efort suficient și altruist, puse în practică aici, pe pământ. Toți socoteau că esența ființei umane era că putea alege cum să trăiască: societățile puteau fi transformate în lumina unor idealuri adevărate în care să se creadă cu destulă fervoare și dedicație. Chiar dacă uneori considerau (ca Tolstoi) că omul nu este cu adevărat liber, ci determinat de factori pe care nu-i poate controla, știau prea bine (așa cum știa și el) că, dacă libertatea este o iluzie, este una fără de care nu putem trăi ori gândi. Toate acestea nu făceau parte din curriculumul meu școlar (care consta în autori greci și latini), dar mi-au rămas în minte.

Când am devenit student la Universitatea Oxford, am început să citesc operele marilor filozofi, și am înțeles că figurile importante, mai ales din domeniul eticii și al gândirii politice, au crezut același lucru. Socrate socotea că, dacă putem atinge certitudinea în cunoașterea lumii exterioare prin metode raționale – oare nu ajunsese Anaxagora la adevărul că, oricât de mic arăta el pe cer, soarele era de multe ori mai mare decât Peloponezul? –, cu siguranță aceleași metode ar oferi o certitudine la fel de mare în ceea ce privește comportamentul uman: cum să trăim, ce să fim. Această certitudine putea fi atinsă prin argumente raționale. Platon credea că unei elite de înțelepți care au ajuns la o astfel de certitudine ar trebui să i se dea puterea de a-i governa pe alții mai puțin înzestrați intelectual, urmând tipare dictate de soluțiile corecte la problemele personale și sociale. Stoicii considerau că găsirea

acestor soluții stătea în puterea oricărui om care se hotăra să trăiască ghidat de rațiune. Evreii, creștinii, musulmanii (despre budism știam prea puține) credeau că adevăratele răspunsuri au fost revelate de Dumnezeu profeților și sfinților aleși de el și acceptau interpretarea pe care o dădeau acestor adevăruri revelate învățătorii avizați și tradițiile de care aparțineau.

Raționaliștii secolului al XVII-lea socoteau că răspunsurile puteau fi găsite printr-un anumit tip de intuiție metafizică, o anumită folosire a luminii rațiunii cu care toți oamenii erau înzestrați. Empiriștii secolului al XVIII-lea, impresionați de noile domenii vaste de cunoaștere care fuseseră deschise de științele naturale bazate pe tehnici matematice și care îndepărtaseră atâtea erori, superstiții, nonsensuri dogmatice, s-au întrebat, precum Socrate, de ce aceleași metode nu ar putea da roade în stabilirea de legi la fel de irefutabile și în domeniul chestiunilor umane. Cu noile metode descoperite de științele naturii, se putea acum introduce ordinea și în sfera socială – se puteau observa regularități și formula ipoteze, testate apoi prin experiment; pe aceste ipoteze se puteau întemeia legi, iar apoi legile din regiuni particulare ale experienței puteau fi văzute ca implicații ale unor legi mai ample; acestea, la rândul lor, ca implicații ale unora și mai ample, și tot așa, tot mai sus, până când va fi realizat un mare sistem armonios, unit prin legături logice de neclintit și capabil să fie formulat în termeni preciși – adică matematici.

Reorganizarea rațională a societății ar fi pus capăt confuziei spirituale și intelectuale, domniei prejudecății și superstiției, supunerii oarbe față de dogme necercetate, stupidității și cruzimii regimurilor opresive care se nășteau și creșteau într-o astfel de întunecime intelectuală. Tot ce se dorea era identificarea principalelor nevoi omenești și descoperirea mijloacelor prin care ele să fie satisfăcute. Astfel s-ar fi creat lumea fericită, liberă, dreaptă, virtuoasă și armonioasă pe

care Condorcet a prezis-o atât de emoționant din temnița lui în 1794. Această concepție stătea la baza întregii gândiri progresiste a secolului al XIX-lea și în miezul unei bune părți din empirismul critic de care eram absorbit la Oxford în vremea studenției.

III

La un moment dat am înțeles că toate aceste concepții aveau în comun un ideal platonice: în primul rând, că, precum în științe, toate întrebările veritabile trebuie să aibă un răspuns adevărat și numai unul, toate celelalte răspunsuri fiind neapărat greșite; în al doilea rând, că trebuie să existe o cale demnă de încredere spre descoperirea acestor adevăruri; în al treilea rând, că, odată găsite aceste răspunsuri adevărate, ele trebuie în mod necesar să fie compatibile unul cu altul și să formeze un întreg unitar, căci – asta se știa *a priori* – un adevăr nu poate fi incompatibil cu un altul. Acest tip de omnisciență ar fi reprezentat rezolvarea puzzle-ului cosmic. În cazul moravurilor, am putea atunci concepe cum anume trebuie să fie viața perfectă, întemeiată astfel pe o înțelegere corectă a regulilor care guvernează universul.

Ce-i drept, s-ar putea să nu atingem niciodată această condiție (a cunoașterii perfecte) – s-ar putea să fim prea grei de cap, prea slabi, corupți sau păcătoși pentru a o obține. Obstacolele, fie ele intelectuale sau de natură exterioară, ar putea fi prea multe. Pe deasupra, părerile (așa cum spuneam) au diferit considerabil cu privire la calea bună de urmat – unii au găsit-o în Biserici, alții în laboratoare; unii credeau în intuiție, alții în experiment, în viziunile mistice sau în calculul matematic. Dar chiar dacă nu putem ajunge noi înșine la aceste răspunsuri adevărate, sau, cu atât mai puțin, la sistemul final care să le împletească pe toate, răspunsurile trebuie

să existe – altfel, întrebările nu ar fi reale. Răspunsurile trebuie știute de cineva: poate că Adam le știa în Paradis; poate că noi vom ajunge la ele abia la sfârșitul vremurilor; dacă oamenii nu le pot ști, poate că îngerii da; și dacă nu îngerii, atunci Dumnezeu știe. Adevărurile eterne trebuie să poată fi în principiu cunoscute.

Unii gânditori de secol XIX – Hegel, Marx – credeau că nu e atât de simplu. Nu existau adevăruri eterne. Există dezvoltare istorică, schimbare continuă; orizonturile omenirii se transformau cu fiecare nouă treaptă de pe scara evoluției; istoria era o dramă în multe acte; era mișcată de conflicte de forțe, numite uneori dialectice, pe tărâmul ideilor, ca și pe cel al realității – conflicte care luau forma războaielor, revoluțiilor, schimbărilor violente de națiuni, clase, culturi, mișcări. Și totuși, după inevitabili pași înapoi, eșecuri, căderi, întoarceri la barbarie, visul lui Condorcet va deveni realitate. Drama va avea un sfârșit fericit – rațiunea omului a obținut în trecut victorii și nu va putea fi împiedicată pe veci. Oamenii nu vor mai fi victime ale naturii sau ale propriilor societăți, în mare măsură iraționale: rațiunea va triumfa; cooperarea universală și armonioasă, istoria adevărată vor începe în sfârșit.

Căci, de nu ar fi așa, ar mai avea vreun sens ideile de progres, de istorie? Nu există oare un mers, oricât de întortocheat, de la ignoranță la cunoaștere, de la gândire mitică și fantezii copilărești la realitatea percepută față în față, la cunoașterea adevăratelor scopuri, adevăratelor valori, precum și a faptelor adevărate? Poate istoria să fie doar o succesiune fără scop de evenimente, cauzată de un amestec din factori materiali și jocul selecției aleatorii, o poveste plină de zgomot și de furie care nu înseamnă nimic? Asta era de negândit. Va veni o zi când bărbații și femeile își vor lua viața în mâini și nu vor mai fi ființe egoiste ori jucăriile unor forțe oarbe pe care nu le înțeleg. Sau cel puțin nu era imposibil de conceput cum ar arăta un astfel de paradis pe pământ; iar dacă acesta era

conceptibil, puteam, în orice caz, încerca să mergem înspre el. Toate acestea s-au aflat în centrul gândirii etice de la greci până la vizionarii creștini ai Evului Mediu, din Renaștere până la gândirea progresistă a secolului trecut; și, într-adevăr, rămân ceva în care mulți cred până astăzi.

IV

În lecturile mele, m-am întâlnit la un anumit moment dat, firește, cu principalele opere ale lui Machiavelli. Au lăsat asupra mea o impresie adâncă și de durată, și mi-au clătinat credințele mai timpurii. Am preluat din aceste opere nu învățăturile cele mai evidente – despre cum să dobândești și să păstrezi puterea politică, cu ce forță sau viclenie trebuie să acționeze conducătorii dacă vor să regenereze societatea sau să se protejeze, pe ei și statele lor, de dușmani dinăuntru sau din afară, sau care trebuie să fie principalele calități ale conducătorilor, pe de-o parte, și ale cetățenilor, pe de alta, pentru ca statele lor să înflorească –, ci altceva. Machiavelli nu a fost un istorist: credea că ceva precum Republica Romană sau Roma Principatului timpuriu putea fi restaurat. Credea că pentru a o face era nevoie de o clasă conducătoare formată din oameni viteji, ingenioși, inteligenți și înzestrați, care să știe cum să profite de ocazii și să le folosească, și de cetățeni care să fie bine protejați, patrioți și mândri de statul lor, întrupări ale virtuților bărbătești, păgâne. Astfel ajunsese la putere Roma și astfel cucerise lumea, și absența acestui tip de înțelepciune, vitalitate și curaj în fața adversității, calitățile leului și ale vulpii totodată, este ceea ce i-a adus căderea. Statele decadente au fost cotropite de invadatori viguroși care păstrasera aceste virtuți.

Dar Machiavelli pune față în față cu acestea noțiunea virtuților creștine – smerenia, acceptarea suferinței, caracterul

nelumesc, speranța mântuirii într-o viață de apoi – și observă că, dacă ar fi de întemeiat un stat de tipul celui roman, așa cum în mod evident Machiavelli însuși îndeamnă, nu aceste calități ar fi cele care să îl promoveze: cei care trăiesc după principiile moralității creștine sunt sortiți să fie călcați în picioare în nemiloasa urmărire a puterii de către aceia care sunt singurii ce pot recrea și domina republica pe care el și-ar dori să o vadă. Machiavelli nu condamnă virtuțile creștine. El remarcă doar că cele două moralități sunt incompatibile și nu recunoaște un criteriu de ansamblu potrivit căruia să putem decide asupra vieții drepte pentru om. Combinația de *virtù* și valori creștine este pentru el o imposibilitate. Pur și simplu te lasă pe tine să alegi – el știe, la rândul lui, pe care o preferă.

Idea pe care toate acestea mi-au sădit-o în minte, idee oarecum șocantă, a fost înțelegerea faptului că nu toate valorile supreme urmate de omenire acum și în trecut erau în mod necesar compatibile una cu alta. Asta submina presupunerea mea anterioară, bazată pe *philosophia perennis*, că nu ar putea să existe vreun conflict între două scopuri adevărate, două răspunsuri adevărate la problemele centrale ale vieții.

Apoi am dat peste *Scienza nuova* de Giambattista Vico. Mai nimeni din Oxford nu auzise pe atunci de el, dar exista un filozof, Robin Collingwood, care tradusese cartea lui Croce despre Vico, și a insistat să o citesc. Asta mi-a deschis ochii asupra a ceva nou. Vico părea preocupat de succesiunea culturilor umane – fiecare societate avusese, pentru el, propria viziune despre realitate, despre lumea în care trăia, despre ea însăși și relația cu propriul trecut, cu natura și cu acel ceva spre care tindea. Această viziune a unei societăți este transmisă prin tot ceea ce fac și gândesc și simt membrii ei – este exprimată și întrupată în tipurile de cuvinte, formele de limbaj pe care aceștia le folosesc, imaginile, metaforele, formele de cult, în instituțiile pe care ei le generează, care întrupează și transmit